

PAPER DETAILS

TITLE: Tespit Ve Yorum Bakimindan Hizir`la Ilgili Haberler

AUTHORS: Muhittin UYSAL

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184514>

TESPİT VE YORUM BAKIMINDAN HIZIR'LA İLGİLİ HABERLER

Dr. Muhittin UYSAL*

İslâm dünyasında, etkisi sadece tasavvuf çevreleriyle sınırlı kalmadan, canlı bir şekilde yaşatılan inançlardan birisi de, Hızır inancıdır. İslâm toplumlarında özellikle Türklerde bu inancın izlerini her zaman görmek mümkündür. Halen Türkiye'de hastane âcil servislerinin bir kısmının "**Hızır Âcil Servisi**" şeklinde adlandırılmış olması yanında; dilimizde kullanılan "**Kul daralmayınca Hızır yetişmez**", "**Hızır gibi yetişti**", "**Her geceyi Kadir, her gördüğünü Hızır bil**" gibi sözler; Hızır inancının Türk düşüncesine, kültür ve sosyal hayatına ne ölçüde yansıdığının örnekleridir. İnancın Türk Edebiyatına ve şiirine yansıyan etkileri de, ayrıca hatırlanmalıdır.⁽¹⁾

Hızır'la ilgili olarak Türkçe'de kullanılan bu sözler, tam bu şekilleriyle kullanılmamış olsalar da, diğer İslâm toplumlarındaki Hızır figür ve muhtevâsına oldukça uygundur. İslâm toplumlarının diline, kültürüne ve zihin kalıplarına sinen bu inanişâ rağmen; ilmî ve yazılı literatürde, konuya ilişkin birçok ihtilâflı mesele bulunmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre ihtilâfların önemli kısmını, Hızır'ın hayatta olup olmadığı, bir peygamber mi yoksa velî mi olduğu konuları oluşturmaktadır. Çok önemli bir diğer husus da, Hızır'ın hadis rivâyetiyle ilişkisi mes'elesidir.

Çerçevesini çizdiğimiz konularda, bütün İslâmî bilim dallarına mensup ilim adamları arasında, belli noktalarda farklı anlayışlar bulunmakla birlikte; özellikle hadisçilerle tasavvuf ehli arasındaki ihtilâfların biraz daha belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Konuya ilişkin farklı yorumlar "haber" kaynaklı olduğu için, söz konusu ihtilâflı haberlerin tespiti ve hadis metodolojisi açısından irdelenip tutarlı bir yoruma kavuşturulması işi, hadisçiye düşen görevler arasındadır. Zîra yaptırım güçleri ve sıhhat dereceleri belirsiz olan malzemeye dayanılarak yapılan tartışmalar, bir anlamda havanda su dövmekten ileri

* Dr. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

(1) Hızır inancının Türk kültürü ve sosyal hayatına yansımaları hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet Aydın, *Türklerde Hızır İnancı* (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Konya, 1986). Günümüzün ünlü şâirlerinden Sezâi Karakoç'un "Hızırla Kırk Saat" adlı şiir kitabı (Diriliş Yayınları, İstanbul) da, Hızır inancının Türk Edebiyatı ve şiirine olan etkisini yansıtan güzel bir örnektir.

geçemeyecektir. Bu durum, asıl görevi, öncelikle kendilerini islâmiyât bütünü içinde gören bilim dallarına, bilâhare bütün bir insanlığa sağlam malzeme vermek olan hadisçiyi sorumluluk altına itmektedir. Bu mütevâzî çalışma, bu gibi düşüncelerle ortaya çıktı.

İlmin kurallarına uygun olarak yapılan araştırmaların sonuçları, insanımızın inanç, düşünce ve sosyal hayatını doğrudan etkileyeceği için; umarız, Hızır mes'elesi gibi, bütün bir islâm tarihinin tanıklık ettiği ihtilaflı bir konunun, gerçekte ne ise o şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

I. İSLÂMİ KAYNAKLARDA HIZIR

Hızır inancını besleyen temel kaynakların, Kur'an ve çeşitli haberlerle bezenmiş islâm klasikleri olduğunda şüphe yoktur. Kur'an'da geçen Mûsa (a.s) ve Hızır kıssası⁽²⁾ konuyla ilgili belli fikirler vermekle birlikte; üzerinde asıl ihtilâf edilen mes'elelerin ortaya çıkmasında, tasavvuf kitapları önemli bir role sahiptir. Bu hükmümüz özellikle tefsir kitapları ve diğer İslâmî literatürün, Hızır'la ilgili tartışmaların ortaya çıkmasında bir etkiye sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Asıl kastedtiğimiz, Hızır'ın olağandışı, esrârengiz gücü ve ölümsüzlüğüne ilişkin yorumların, daha çok tasavvuf kaynaklarında yer alıp yoğunluk kazandığıdır. Bu hususta, konunun sûfî anlayışına oldukça uygun bir mâhiyet arzetmesinin, önemli bir rolü bulunduğunu söylememize gerek yoktur.

İslâm kaynaklarına göre aynı kişi değil, ayrı ayrı kişiler olan Hızır ile İlyas'ın⁽³⁾ muhtemelen ortak vasıflarından hareketle, Türk dünyasında, birleştirilerek "Hidrellez" şeklinde anıldıkları ve hâtıralarına 6 Mayıs'ta kutlama ve anma törenleri yapıldığı bilinmektedir. Bu durum, Hızır inancının Türklerdeki biçim ve muhtevâ ile ortaya çıkmasında, "Orta Asya Türk Kültürü"nü izlerini düşünmemizi gerektirmektedir.⁽⁴⁾

Türk dünyasındaki bu farklı inanış ve uygulamaya rağmen, genel olarak islâm dünyasında yaşayan Hızır inancında, Türk dünyasındakine uygun ortak karakter ve özellikler bulunmaktadır. Bu kültürün oluşmasında, bütün müslümanların ortak değeri olan Kur'an ve özellikle hadislerin etkisi açık olarak görülmektedir.

(2) Kehf, 18/ 65- 82.

(3) Hızır ile İlyas'ın aynı kişi oldukları ile ilgili olarak İbn Merdûye [487/ 1094] tarafından nakledilen İbn Abbas hadisi için "bâtıl" hükmü verilmiştir. Bilgi için bkz: Münâvî, Feyzu'l-Kadir, III. 504: Alûsî, Rûhu'l-Ma'ânî, XV, 319.

(4) Konu ile ilgili bilgi için bkz: Mehmet Aydın, Türklerde Hızır inancı [S. Ü, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, S. 51- 76, Konya, 1986].

Çoğu onu gördüğünü söyleyenlerin tanıklıklarına dayanan bilgilerden anlaşıldığına göre, islâmî kaynaklarda "Ledünnî ilim sahibi"⁽⁵⁾ aksaçlı ve aksakallı, iri yapılı, geniş omuzlu, ihramı andıran iki parça elbisesi olan,⁽⁶⁾ şartlar gerektirdiğinde havada yürüyebilen,⁽⁷⁾ darda kalan sâlih insanlara esrârengiz bir şekilde yetişip problemlerini çözen⁽⁸⁾ bir Hızır" profili çizilmektedir.

Hızır'la ilgili bu imajın oluşmasında, "O'nun ölümsüzlüğünü ifade eden" çoğu uydurma, bir kısmı da zayıf olan haberlerin etkili olduğu açıktır. Bu tür haberlerin islâmî literatüre serpiştirilmiş olması; mes'elenin, Akaid kitaplarından Tefsir, Hadîs, Fıkıh ve Tasavvuf kitaplarına kadar bütün islâmî disiplinlerin bir şekilde ilgilendikleri tarihî bir konu olmasını sağlamıştır. Ancak yukarıda değindiğimiz üzere, "olağandışı mânevî güçlerle donatılmış, darda kalınan her yer ve zamanda hâzır ve nâzır bir Hızır" inancın oluşmasında, en büyük paya, tasavvuf kitaplarında geçen menkabeler ve Hızır tasvirleri sahiptir. Bu eserler arasında, İmam Gazzâlî (505/ 1111)'nin "*İhyâ*"sı, Kuşeyrî (465/1073)'nin "*er-Risale*"si gibi, Kur'an ve sünnet ile Tasavvuf arasında uzlaşma ve uygunluk sağlama amacıyla hazırlanmış eserler dahil, birçok tasavvuf kitabı bulunmaktadır.⁽⁹⁾

Hızır'la ilgili olarak en fazla bilgi veren eserlerden birisi, Abdurrahman el-Câmî (898/ 1492)'in "*Nefehâtü'l- Üns*" adlı kitabı olmuştur. Eserde verilen bilgilere göre, "Hızır güzel ahlâk sahibi, eli açık, insanlara karşı şefkatli, Allah vergisi olarak Kerâmet ve Kimyâ ilmini bilen, yeryüzündeki hazînelere muttâlî olan, çok evlenen fakat eşleri ve çocukları kimse tarafından bilinmeyen, bazı sâlihlerle buluşup hayırlı nasîhatlarda bulunan ve Allah'ın muayyen zamanlarda ömrünü yenilediği bir peygamberdir."⁽¹⁰⁾

(5) Kehf. 18/ 65. Ayrıca bkz: Ebu Nasr es- Serrâc, el- Lüma', 179.

(6) İbn Hacer, el- İsbâbe fi Temyizi's- Sahâbe, I, 441, 444.

(7) Ebu Nasr es- Serrâc, el- Lüma', 224.

(8) Hakim Tirmizî. Büdüyvü Şe'ni Ebî Abdillâh, [Hatmu'l Evliyâ ile birlikte]; Hucvîrî, Keşfu'l- Mahcûb. I, 354, II, 473, Abdurrahman el- Câmî, Nefehâtü'l- Üns, 419.

(9) Gazzâlî. İhyâ. I, 335, 336, IV, 357; Kuşeyrî, er- Risâle, I, 52, 69, 276, 365, 372, II, 633, 668, 685, 702, 703, 706, 711. Hızır ilgili bilgi ve menkabeler için ayrıca bkz: Hakim Tirmizî. Hatmu'l- Evliyâ, 361, 362; Ebu Talib el- Mekkî, Kütü'l- Kulûb, I, 38, 382; Hucvîrî. Keşfu'l- Mahcûb, I, 314, 353, 354, II, 474; Şârânî, et- Tabakât el- Kübrâ, I, 97, II, 100; Yusuf Nebhânî, Câmîu Kerâmâtî'l- Evliyâ, I, 172, 423, 513, 563, II, 72, 73, 143, 582.

(10) Daha fazla bilgi için bkz.. Abdurrahman el-Câmî, Nefahatü'l-Üns, 44-49.

Bu nakilden de anlaşıldığı gibi, Hızır'la ilgili tasvîr ve menkabelerin ortak noktası, onun, darda kalanlara olağandışı şartlar ve şekillerde yetişip yardımcı olan kurtarıcı bir şahsiyet figürü çizmiş olmasıdır. Bunlar nihâyet birer menkabedir, önemi yoktur, çünkü onlarda anlatılan olayların, realite dünyasında imkânı düşünülmemektedir, bunlar ibretâmiz hikâyelerdir; denilse de gerçek bundan farklıdır. Çünkü Hızır'la ilgili düşünce ve müşâhedelerini kitabına alan sûfî, onları bizim anladığımız mânâda bir menkabe olarak değil, samimî olarak inandığı bir mes'elenin izahı olarak, kendi "sûfî mantalitesi" ne uygun bir ciddiyet ve tabiilik içinde ortaya koymaktadır. Bir başka anlatımla, Hızır'la ilgili müşâhedeleri, ibretâmiz birer hikâye olmaktan çok bir inanç mes'elesidir. Bu olgu, konu ile ilgilenmemizi gerektirmiştir.

Hızır konusunu doğrudan ele alan ve araştırmamız için ana kaynak niteliği taşıyan üç eserden de özellikle söz etmek istiyoruz:

Bunlardan ilki, İbn Hacer(852/1448)'in Hızır'la ilgili olarak, daha önce Ebu Ca'fer el-Münâdî(336/947) ve İbnu'l-Cevzî(596/1201) tarafından toplanan haberlere yeni ilavelerde bulunduğu "**ez-Zehru'n-Nağır fî Nebi'l-Hadır**" adlı risâlesidir. İbn Hacer risâlede, Hızır'ın isim ve nesebi, peygamber yahut velî oluşu, yaşayıp yaşamadığı konularından, çeşitli şahıslarla görüşmelerine kadar, birçok hususta tespit ettiği haberleri toplamış, yer yer değerlendirmeler yapmıştır. İkincisi, Ali el- Kârî [1014/1605]'nin "**el-Hazer fî Emri'l- Hadır**" adlı eseridir. Kitabında konuya ilişkin âyetleri ve bazı haberleri değerlendiren yazar, genel olarak sûfî tasavvuruna uygun tercih ve yorumlara yer vermiştir. Üçüncü eser ise, Ali el- Kârî'nin söz konusu eserinin neşrini yapan Muhammed Hayr Ramazan Yusuf'a ait "**el- Hadr Beyne'l-Vâkı' ve't- Tehvîl**"⁽¹¹⁾ adlı kitaptır. Eserin yazarı, konuyla ilgili ihtilâflarda taraf olan bütün görüşlere yer vererek, zaman zaman kanaat da belirtmek suretiyle, bizce ilmî ve objektif bir tavır sergilemiştir. Her üç eser de, konunun işleniş ve değerlendirmesinde yararlandığımız eserler olmuştur.

(11) Her üç eserin adından anlaşılacağı üzere, "Hızır" kelimesinin Arapça orijinalinin zapti [خضر خضر ve خضر] şekillerinde yapılmıştır. Bilgi için bkz: Nevevî, Tehzîbu'l- Esmâ ve'l- Lûgât, I, 177; Ali el- Kârî, el- Hazer fî Emri'l- Hadır, 74; Âlûsî, Rûhu'l Me'ânî, XV, 319. Hızır'a bu ismin verilmesinin sebebini, Ebu Hureyre'nin rivâyet ettiği bir sözünde Hz. Peygamber [s.a]: "Otsuz bir yere oturduğunda, derhal o otsuz yerin yeşile bürünerek peşisıra dalgalanması" şeklinde açıklamıştır. Hadis için bkz: Buhârî, Enbiyâ, 27; Tirmizî, Tefsir (18) 3; Ahmed, II, 312, 318.

Bu araştırmamızda başlıca iki mes'eleyi irdedeceğiz. Bunlardan birincisi, Hızır ve hadis rivâyetiyle ilişkisi; ikincisi ise onun hayatta olup olmadığına ilişkin haberlerin tespit ve değerlendirmesidir.

Şimdi Hızır'ın hadis rivayeti ile ilgisi konusundan başlamak üzere, onun yaşayıp yaşamadığına dair bazı önemli haberleri görelim.

A. Hızır ve Hadis Rivâyeti

Hadis râvisi olarak Hızır'dan söz etmeden önce, onun kişiliğinin belirlenmesi; Peygamber mi, veli mi, yoksa melek mi olduğuna ilişkin görüşlerin tespiti ve bir sonuca bağlanması gerekmektedir.

Öncelikle altını çizelim ki, Hızır'ın insan soyundan birisi değil, bir melek olduğunu söyleyenlerin varlığına⁽¹²⁾ rağmen, bu görüş iltifat görmemiş ve "garip-zayıf-bâtıl",⁽¹³⁾ "gerçekten zayıf"⁽¹⁴⁾ gibi ifadelerle reddedilmiştir.

Nebî mi yoksa velî mi olduğu da tartışılan Hızır hakkında, bu noktada, âlimlerin görüş birliğinden söz etmek yine mümkün görünmemektedir.

Âlimlerin bir bölümü onun "nebî" olduğuna hükmederken, bir çok kişi de "veli" olduğunu söylemiştir. Buna mukabil, "veli" olduğu hususunda, yine çoğunluğun görüşünden bahsedenler olmuştur.⁽¹⁵⁾

Ebu İshak es-Sa'lebi(427/1035), Gazzâlî(505/1111), Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzirî(536/1141), İbnu'l-Cevzî(597/1201), İbn Arabî (638/1240), İbnu's-Salâh (643/1245), Kurtubî(671/1273), Nevevî (676/1277), İbn Kesîr(774/1372), Fîrûzâbâdî(817/1414), Sa'dî Çelebî (945/1538), Muhammed er-Remlî(1004/1569) ve Aliyyu'l-Kârî(1014/1615) gibi âlim ve sâfilere,⁽¹⁶⁾ Hızır'ın peygamberliğine hükmetmişlerdir.

(12) Görüş için bkz: Nevevî, Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğat, I, 77; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VI, 309.

(13) Nevevî, Tehzib, I, 77; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VI, 310.

(14) İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I, 328.

(15) Ramazan Yusuf, el-Hadr, 60; Nevevî, Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Luğat, I, 177; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I, 330; A. el-Kârî, el-Hazer, 102-105;

(16) Âlûsî, Rûhu'l-Me'ânî, XV, 329; Bursevî, Rûhu'l-Beyân, II, 498; Beyrûtî, Esne'l-Metâlib 617,618.

Kuşeyrî(465/1073), Beğavî(516/1122), Fâhru'r-Râzî(606/1209)ve Abdullah b. Es'ad el-Yâfîi' (768/1366) gibi sûfî ve âlimlerse,⁽¹⁷⁾ O'nun velî olduğu kanaatındadırlar. İbn Kesîr (774/1372) kendisi Hızır'ın peygamberliğine hükmetmekle birlikte, velî olduğuna inananların çoğunlukta olduğunu söylemiştir.⁽¹⁸⁾

Yukarıda geçen isimlerin gözden geçirilmesiyle kolayca anlaşılabacaktır ki, Hızır'ın kişiliği hakkında, hayatı konusunun aksine, bir sûfî-âlim ihtilafından kategorik olarak söz etmek mümkün değildir. Çünkü O'nun hem peygamber hem de velî olduğuna hükmedenler arasında, her iki çizginin önemli sîmaları yer almıştır. Şu farkla ki, Hızır'ın peygamber olduğuna hükmedenler, hem sayı hem nitelik açısından ağırlık kazanmaktadır.

Nitekim İmam Gazzâlî (505/1111), çoğunluğun Hızır'ın peygamberliğine kâni olduğunu, âyet ve hadislerin zâhirlerinin O'nun peygamber olduğunu gösterdiğini⁽¹⁹⁾ söylemiştir. Ancak çoğunluk onun peygamberliğine hükmetmiş olsa bile, Hz. Peygamberle görüşüp konuşmuş olduğu sâbit değildir. Diğer yandan o bir peygamberse, onun hangi şeriatî tebliğ ettiği, hangi peygamberin şeriatına tabii olduğu gibi sorular boşlukta kalmaktadır. Bazı ilim adamı ve sûfîlerin söyledikleri gibi, o bir velî ise, Hz. peygamber (s.a.v)'den hadis rivayet etmiş olmasında bir gariplik söz konusu değildir. Ancak bu durumda da, Hızır'ın Hz. peygamber'den rivayette bulunabilmesi için, O'nunla görüşüp O'nu dinlemiş olması yani sahabî olması şarttır. Oysa yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, O'nun Hz. Peygamber'le görüştüğü hususu sâbit değildir. İbn Hacer'in "*el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*" adlı eserine Hızır'ı almış olması,⁽²⁰⁾ durumu değiştirmemektedir. Nitekim İbn Hacer, onun Hz. Peygamber'le görüştüğüne dâir haberler bulunduğu için Hızır'a eserinde yer ayırdığını, çünkü eserine sadece sahâbî olanları değil, sahâbî olduğundan söz edilenleri de aldığına işaret etmiş, kendi görüşü olarak ise, Hızır'ın sahâbî olduğu konusunda sâbit bir haber bulunmadığını vurgulamıştır.⁽²¹⁾

(17) Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 668; A. el-Kârî, *el-Hazer*, 84; Ramazan Yusuf, *el-Hadır*, 60,64-67.

(18) İbn Kesîr, *Tefsîrû İbn Kesîr*, IV, 416.

(19) A. el-Kârî, *el-Hazer fî Emri'l-Hadır*, 91. Ali el-Kârî'nin naklettiği bu görüşü, Gazzâlî'nin "*İhyâ*"sında bulamadık.

(20) İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*, I, 441-452.

(21) İbn Hacer, *ez-Zehru'n-Nadır*, 196

Bunlara rağmen Hızır'ın, Hz. Peygamber (s.a.v)'den hadis rivayet edip etmediği önümüzde bir soru olarak durmaktadır. Tasavvuf kitaplarında bu konuda sarahat ve ısrar bulunmamakla birlikte, bir kısmında, hadis rivayetinde bulunduğu görüşüne meyleden ifade ve yorumlara rastlamak mümkündür.

Nitekim Gazzâlî (505/1111)'nin "Ihyâ"sında geçen bir haber; Hızır'ın, Hz. Peygamber (s.a.v)'den öğrendiği bir namaz şekli ve duâyı, insanlara bir hadis şeklinde naklettiği gerçeğinin tipik bir örneğidir. Söz konusu habere göre; Kürz b. Vebra, Hızır'a her gece yapabileceği bir ibadeti kendisine öğretmesini istemiş, Hızır da ona akşam ile yatsı arasında kılacağı, içinde bir kısım tesbih ve duâların da geçtiği bir namaz tarif etmiştir. Sonuçta Kürz b. Vebra, Hızır'a bu tür bir ibadeti kendisine kimin öğrettiğini sorduğunda: "Hz. Peygamber'e bu dua vahyedilirken yanımdaydım. Böylece o kimden öğrenmiş ise, ben de ondan öğrenmiş oldum" şeklinde cevap vermiştir.⁽²²⁾

Bu haber, mâhiyeti itibariyle, Hızır'ın, Hz. Peygamber (s.a.v)'den öğrendiği bir ibadet ve duayı başkalarına rivayet etmesinden başka bir anlama gelmemektedir. Nitekim Hızır'ın hadis rivayeti ile ilgili olarak yukarıda naklettiğimiz Kürz b. Vebra haberlerini aktaran Abdurrahman b. Ahmed el-Câmi' (898/1492), Hızır'ın vahy öncesi ve sonrasında Hz. Peygamber ile - Hz. Peygamber onu tanımaksızın- sohbet ettiğini ve O'ndan bir çok hadis rivayet ettiğini söylemiştir.

Abdurrahman el-Cami' (898/1492)'nin bildirdiğine göre; "**Bir kimseyi, husûmette ısrarlı ve kendi görüşünü beğenmiş görürsen, onun husranı tamam olmuştur**" sözü ile; "**Hiçbir mü'min yoktur ki (على محمد صلى الله عليه وسلم) dedikten sonra, Allah onun kalbini temizlememiş ve nurlandırmamış olsun**" şeklindeki cümle, Hızır'ın rivayet ettiği hadis örnekleridir.⁽²³⁾

Diğer taraftan Ebu Hafs Ömer es-Suhreverdî (632/1234), "es-Sirru'l-Mektûm" adlı eserinde, "Hızır bize Hz. Peygamber (s.a.v)'den bizzat işittiği üçyüz hadis rivayet etti" şeklinde bir iddiada bulunmuştur.⁽²⁴⁾

Fakat hadisçiler; Hızır'ın hadis rivayeti iddiasına karşı çıkmışlar, onun rivayet ettiği söylenen hadisleri beğenmemişlerdir.

(22) Gazzâlî, Ihyâ, I, 352, Aynı haber için bkz: İbn Hacer, el-İsâbe, I, 449; Aynı haber ve benzerleri için bkz: Abdurrahman el-Câmi, Nefahâtü'l-Üns, 46-48.

(23) Abdurrahman el-Câmi; Nefahâtü'l-Üns, 45.

(24) Nefahatta geçen her iki haberi de, hadis mecmualarında bulamadık.

Nitekim yukarıda geçen Kürz b. Vebra (?) hadisi hakkında, "İhyâ" hadislerinin tahrîcini yapan İrâkî (806/1403), "Batıl, aslı yok" hükmünü vermiştir.⁽²⁵⁾ Yine Kürz'ün İbrahim et-Teymî aracılığı ile Hızır'dan naklettiği benzer bir haber için de İrâkî, "Aslı yok" demiştir.⁽²⁶⁾

İrâkî'nin Hızır'la ilgili genel bir değerlendirmesi de vardır. Onun söylediğine göre; Hızır'ın Hz. Peygamber (s.a.v)'le görüşüp görüşmediğini bildiren sahih bir hadis kesinlikle bulunmadığı gibi, onun hayatta olup olmadığı ile ilgili olarak da, asla sahih bir rivayet söz konusu değildir.⁽²⁷⁾

Hadisçilerin yaptığı bu tür değerlendirmeler,⁽²⁸⁾ Hızır'ın, Hz. Peygamber (s.a.v)'den hadis rivayet etmiş olması hususunu, ihtimal dışı bırakmaktadır.

Geriye Hızır'ın bazı kişilerle görüşmesi bir kısım duâ ve tesbihler öğretmesi⁽²⁹⁾ gibi haberler kalıyor ki, Hz. Peygamber'e isnad söz konusu olmadığı için, bu tür haberler teknik olarak çalışmamızın kapsamı dışındadır.

XII. yüzyıldan itibaren Hızırıye tarikatlarının kurulmasına⁽³⁰⁾ sebep olacak kadar İslâm toplumlarının kültürünü etkileyen Hızır mes'elesiyle ilgili olarak sonuçta şunları söyleyebiliriz:

Sûfilerin çoğunluğu ve bir kısım âlimler, Hızır'ın, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Peygamber (s.a.v) zamanlarında yaşadığını ve fizikî varlığıyla kıyamete kadar sağ kalacak bir velî kişi olduğuna dair bazı görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak serdettikleri deliller; onun vefât etmiş bir peygamber olduğu düşüncesinde olan sûfiler ve âlimlerin delilleri karşısında güçsüz kalmaktadır. En ihtiyatlı ifade ile, ikinci grubun delillerinin daha sâbit ve mânâya delaletlerinin daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

(25) Ali el-Kârî, el-Hâzer, 88,89; Alûsî, Rûhu'l-Beyân, XV, 323; Ramazan Yusuf, el-Hadır, 273,274.

(26) İrâkî, el-Muğnî, I, 336.

(27) İrâkî, el-Muğnî, I, 336

(28) Benzer bir değerlendirme için bkz: Beyrûtî, Esne'l-Metâlib, 223.

(29) Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, el-Lümâ', 332; Ebû Tâlib el-Mekkî, I, 15,16; Gazzâlî, İhyâ, I, 335,336,352. Bu konu ile ilgili haberler için bkz: İbn Hacer. Ez-Zehru'n-Nadır, 223,225-227,229-233.

(30) Mehmet Aydın, Türklerde Hızır inancı (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, s. 64, Konya, 1986, L. Massingnon s. 153'den naklen) Bu tarikatlerin en meşhuru, Abdulaziz b. ed-Debbâğ (1132/1720) tarafından kurulmuştur. ed-Debbâğ, virdini Hızır'dan almış ve bu tarikatın uzantısı olarak İdrisiyye, Emirganiyye ve Sinûsî tarikatları doğmuştur. Mehmet Aydın, Agm, ay.

Nitekim İbrahim b. İshak el-Harbî (285/898), Hızır'ın kıyamete kadar sağ kalıp kalmayacağını soranlara *"Bu fikri insanların zihnine getiren şeytandan başkası değil"* diyerek bu düşünceye karşı çıkmıştır.⁽³¹⁾ Hadisçilerin, Hızır'ın Hz. Peygamber (s.a.v)'den hadis rivayetinin bulunmadığı hususundaki görüş birlikleri de, bu fikri desteklemektedir.

Bazı salah ehli ise, asıl Hızır'ın vefât ettiğini, ancak her zamanın bir Hızır'ı olabileceğini söylemişlerdir.⁽³²⁾

Burada teması gerekli bir nokta da, Hızır'ın fazilet derecesidir. Onunu ölümsüzlüğüne inananlar, tabiatıyla onu çok yüksek makamlarda görecektir. Nitekim Hızır'ın maddî varlığıyla bekâsına inanan bazı sûfiler, Kehf suresinde geçen⁽³³⁾ sâlih kulun niteliklerinden yola çıkarak, onun, Musa (a.s)'dan daha üstün olduğunu iddia etmişlerdir.⁽³⁴⁾ Ancak bu tavrı, yine sûfilerden bir kısmı onaylamayarak sorgulama yoluna gitmiştir.

Nitekim kendisi de bir sûfî yazar olan Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî (378/988), sûfilerin düştükleri birçok hata ile birlikte, bu konuya değinmiş ve bizim de hoşumuza giden *"Şayet Mûsa'nın nûrlarından ve Allah ile konuşmasından bir zerre Hızır'a verilseydi, mahvolurdu"* sözü ile,⁽³⁵⁾ konuyu kesin sonuca bağlamıştır. Çünkü, fazilet konusunda Ehl-i Sünnet bilginlerinin ölçüleri bellidir. Çağdaş âlimlerimizden Yusuf el-Karadâvî'nin söylediği gibi,⁽³⁶⁾ *"Hızır bir nebi ise, Musa (a.s) ondan daha üstündür. Eğer velî ise, Hz. Ebu Bekr'den daha faziletli değildir"*.

B. Hızır'ın Yaşamakta Olduğunu Bildiren Rivâyetler

1. İbn Abbas'ın bildirdiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v): *"Hızır ile İlyâs her yıl buluşurlar, biri diğerinin başını tıraş eder ve "Allah'ın adıyla, Allah'ın dilediği olur. Hayrı ancak Allah gönderir. Allah'ın dilediği olur. Kötülüğü ancak Allah defeder. Allah'ın dilediği olur. Nimet Allah'tandır. İnsanı iyilik yapmaya sevkeden ve kötülüklerden meneden, ancak Allah'ın kuvvetidir"* diyerek birbirlerinden ayrılırlar" buyurmuştur.

(31) İbnu'l-Kayyim, el-Menâru'l-Munîf, 67/75; İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadîr, 207; Yusûf el-Karadâvî, Fetâvâ Mu'âsıra, 194.

(32) İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadîr, 205; el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, I, 452.

(33) Kehf, 18/65.

(34) Ebû Nasr Serâc et-Tûsî, el-Lümâ', 536.

(35) Ebû Nasr Serâc et-Tûsî, el-Lümâ', 537.

(36) Yusûf el-Karadâvî, Fetâvâ Mu'âsıra, 195.

Rivâyeti İbn Adıyy (365/ 975), "el- Kâmil'de, Dârakutnî (385/ 995)" *el- Efrâd*" da, Ukaylî [323/ 935] "*ed- Du'afâ*"da nakletmişlerdir.⁽³⁷⁾

İbn Adıyy ve Zehebî'nin "münker" diye nitelendirdikleri haberi,⁽³⁸⁾ Hasen b. Rezîn'in uydurduğu söylenmiştir.⁽³⁹⁾

İbnu'l- Cevzî (597/ 1200)'nin rivâyetinde, İbn Abbâs'ın yukarıdaki sözü⁽⁴⁰⁾ "*Her gün üç defa, sabah söyleyenin akşama kadar, akşam söyleyenin sabaha kadar yangın boğulma, hırsızlık, idâreci, yılan ve akrep kötülüklerinden emin olacağına*" dair ilâve açıklaması da geçmektedir.⁽⁴¹⁾

Hadisin senedinde yer alan Hasen b. Rezîn hakkında Ukaylî "mechûl, hadisî mahfûz değil" derken; Dârakutnî "Hadîs İbn. Cüreyc'den Hasen b. Rezîn'den başka rivâyet eden olmadı", İbnu'l- Münâdî, "hadîs İbn Rezîn sebebiyle vâhîdîr" değerlendirmelerini yapmışlardır.⁽⁴²⁾

Bu gerekçelerle İbnu'l- Cevzî rivâyetin uydurma olduğuna hükmederken,⁽⁴³⁾ İrakî, İbn Hacer, Sehâvî ve Suyûtî onun "münker" türden zayıf bir haber olduğunu söylemişlerdir.⁽⁴⁴⁾ Hızır ve İlyas'ın Minâ'da her yıl hacc mevsiminde buluşmaları ile ilgili olarak da, İbn Hacer, "Burada sâbit bir hadis yok" demiştir.⁽⁴⁵⁾

2. Alî b. Ebî Talib'in haber verdiğine göre; Cebrâîl, Mikâîl, İsrâfîl ve Hızır her gün Arafat'ta bir araya gelirler. Cebrâîl "*Allah'ın dilediği olur, insanı iyilik yapmaya sevkeden ve kötülüklerden yalnız Allah'ın kuvvetidir*"

(37) İbn Adıyy, el- Kâmil, II, 740; Ukaylî, ed- Du'afâ, I, 225; Haber için ayrıca bkz: İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadîr, 210, 211; Fethu'l- Bârî, VI, 311.

(38) İbn Adıyy, el- Kâmil, II, 740; Zehebî, el- Muğnî, I, 159; İbn Kesîr, el- Bidâye, I, 333; İrakî, el- Muğnî, I, 328; Fettenî, Tezkira, 108.

(39) İbn Adıyy, Age, ay, Hasen b. Rezîn hakkında ricâl kitaplarının düştüğü not, "*mechûl, mechûl fi'r- rivâye*" şeklindedir. Bilgi için bkz: Ukaylî, ed- Du'afâ, I, 224, 225; İbn Hacer, Lisân, II, 205, 206.

(40) Sözü'nün orijinali şu şekildedir:
بِسْمِ اللَّهِ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا يَسُوقُ الْخَيْرَ إِلَّا اللَّهُ، مَا شَاءَ اللَّهُ لَا يَصْرِفُ السُّوءَ إِلَّا اللَّهُ، مَا شَاءَ اللَّهُ مَا يَكُونُ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنْ
اللَّهُ، مَا شَاءَ اللَّهُ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ.

(41) İbnu'l- Cevzî, el- Mevdû'ât, I, 196; İbnu'l- Cevzî, el- Mevdû'ât, I, 312 [N. Boyacılar neşri]; Bursevî, Rûhu'l- Beyân, XV, 322; Aclûnî, Keşf, I, 49.

(42) İbnu'l- Cevzî, el- Mevdû'ât, I, 314 [N. Boyacılar neşri]; Zerkeşî, Tezkira, 207; İbn Arrâk, Tenzîhu's- Şerî'a, I, 234.

(43) İbnu'l- Cevzî, Age, ay; el- Mevdû'ât , I, 313 (N. Boyacılar neşri); İbn Kayyim, el- Menâr, 67;

(44) İrakî, el- Muğnî, III, 328; İbn Hacer, Fethu'l- Bârî, VI, 311; Suyûtî, ed- Dürer, 451; el- Leâli, I, 167; İbn Deyba: Temyîz, 8; İbn Arrak, Tenzîh, I, 234; Aclûnî, Keşf, I, 48; Sa'diyyu'l- Yemenî, en- Nevâfihu'l- Atrâ, 19.

(45) Alî el- Kârî, el- Masnu; 46; el- Esrâr, 443.

der. Mikâil ona "Allah'ın dilediği olur, her nimet Allah'tandır" diye cevap verir. İsrâfil de ona "Allah'ın dilediği olur, her nimet Allah'tandır" diye cevap verir. İsrâfil de ona "Allah'ın dilediği olur, bütün iyilikler Allah'tandır" diye karşılık verir. Hızır ise "Allah'ın dilediği olur, kötülüğü sadece Allah defeder" şeklinde mukâbelede bulunur. Sonra gelecek yılın aynı gününe kadar bir araya gelmemek üzere birbirlerinden ayrılırlar.⁽⁴⁶⁾

İbnu'l- Cevzî habere "bâtıl" hükmünü verdikten sonra, senette geçen Abdullah b. Nâfi' hakkında Yahya b. Maîn (233/ 847)'in "leyse bi şey' ", Ali b. el- Medîni (234/ 849)'in "münker hadisler rivâyet eder", Nesâî (303/ 915)'inin "metrûku'l- Hadîs"; senette geçen diğer bir râvi olan Kesîr b. Abdillâh b. Amr b. Avf el- Müzenî hakkında da, Ahmed b. Hanbel (241/ 856)'in "hadîsi alınmaz", Yahyâ b. Maîn'in "hadîsi bir şey değildir, yazılmaz", Nesâî ve Darakutnî (385/ 995)'nin "metrûku'l- Hadîs", Şafîî [204/ 819]'nin "yalancının direğidir= [هو ركن من أركان الكذب], Ebu Hâtim (327/ 938) ve İbn Hibbân (354/ 965)'in "babası ve dedesinden kitaplara yazılması caiz olmayacak uydurma bir nüsha rivâyet etmiştir" tarzındaki tesbitlerini belirtmiştir.⁽⁴⁷⁾

Aynı hadîsi İbn Asâkir (571/ 1176), yalancı bir râvi olan Ali b. el- Hasen tarikiyle rivâyet etmişse de, hadîsin uydurma olduğu belirtilmiştir.⁽⁴⁸⁾

Rivâyeti İbnu'l- Cevzî'den başka Suyûtî (911/ 1505) ve İbn Arrak (963/ 1556) de mevzû' hadisleri toplayan eserlerine almışlardır.⁽⁴⁹⁾

3. İbn Asâkir (571/ 1176)'in Enes b. Mâlik'ten nakline göre, Hızır bir gece Hz. Peygamber (s.a.v)'e geldi ve O'nun "Allahım! beni korkuttuğun şeylerden kurtaracak şeyleri bildirme hususunda bana yardım et! Arzulattığın şeyler hususunda sâlih kimselerin şevk ve arzusunu bana nasîb et!" şeklinde dua ettiğini duydu. Sonra Hızır Hz. Peygamber (s.a.v) e Enes'i aracı yaparak ona "Ramazan ayını diğer aylara üstün kıldığı gibi Allah seni diğer peygamberlere üstün kıldı. Cuma gününü diğer günlere üstün kıldı. Cuma gününü diğer günlere üstün yaptığı gibi, senin ümmetini de diğer ümmetlere üstün kıldı" diye söylemesini tenbîh etti.⁽⁵⁰⁾

(46) İbnu'l Cevzî, el- Mevdû'at, I, 196; el- Mevdû'at, I, 313 [N. Boyacılar neşri].

(47) İbnu'l- Cevzî, el- Mevdû'at, I, 197; el- Mevdû'at, I, 313, 314 [N. Boyacılar neşri].

(48) İbn Kesîr, el- Bidâye ve'n- Nihâye, I, 333; Muhammed Hayr Ramazan Yusûf, el- Hadr Beyne'l- Vâkı' ve't- Tehvîl, 256.

(49) Suyûtî, el- Leâli', I, 167, 168; İbn Arrâk, Tenzîhu's Şerî'a, I, 235.

(50) İbn Kesîr, el- Bidâye ve'n- Nihâye, I, 331. Haberin daha ayrıntılı bir lafzı için bkz: İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadır, 208, 209.

Taberânî(360/971), "*el-Eusat*"ında naklettiği rivayetle ilgili olarak "haberi sım'ın Enes'ten, Evzah'ın da sım'dan rivayet etmediklerini, ayrıca senetteki Muhammed b. Selâm'ın tek başına kaldığını" söylemiştir.⁽⁵¹⁾ Ebu'l- Hüseyin el-Münâdî de, hadisçilerin bu hadis'in senedinin münker, metninin tutarsız olduğunda ittifak halinde olduklarını söylemiştir.⁽⁵²⁾ Aynı bilgiyi nakleden İbn Hacer, Münâdî'nin bu değerlendirmesini "Hızır Peygamberimize haber göndermemiş ve O'nunla görüşmemiştir" ilâvesiyle⁽⁵³⁾ vermiştir.

4. Şâfiî [204/ 819]' nin "*el-Müsned*"inde naklettiğine göre; Kasım b. Abdillâh b. Ömer, Ali b. Hüseyin'den naklederek şöyle demiştir: "*Hz. Peygamber (s.a.v) vefât ettiğinde ta'ziye yapıldı. O esnada şöyle bir ses duyuldu: 'Her musîbetin tesellisi Allah'tadır. Elden çıkan her şeyin karşılığı, Allah'tandır. Allah'a dayanıp güvenin ve O'na dönün. Asıl musîbete uğrayan kişi, sevap'tan mahrum olandır.'*" Bunun üzerine Ali b. Hüseyin, "*Bu sesin sahibini tanıdınız mı? O Hızır'dır*" dedi.⁽⁵⁴⁾

İbn Kesîr, haberin isnâdında yer alan Kasım b. Abdillâh b. Ömer'in metrûk olduğunu ve hakkında Ahmed b. Hanbel'in "hadis uydurur" Yahya b. Maîn'in "yalan söyler" dediklerini ifâde ederek; onun uydurma olduğuna hükmetmiştir.⁽⁵⁵⁾ Ayrıca rivayetin, İmam Şâfiî'nin "*el-Müsned*"inde geçen lafzında, ravî Ali b. Hüeyin'nin söylemiş olduğu "*Bu sesin sahibini tanıdınız mı? O Hızır'dır*" kısmı bulunmamaktadır.

Muhtevâ olarak Hızır'ın yaşadığını bildiren ve haklarında genel olarak hadisçilerin "*mevzû*" hükmü verdikleri dört haber örneği naklettik. Bu tür rivâyetlere rağmen bir kısım sûfiler, aynı haberlere dayanarak Hızır'ın hiç vefat etmediğini, bazı vakitler görüldüğünü söylemişlerdir. Bu hususta kayda değer en önemli isimler, hadis ilmine değerli hizmetleri bulunan İbnu's- Salâh (643/ 1245) ve Nevevî (676/ 1277) olmuştur.

(51) İbn. Hacer, ez- Zehru'n- Nadır, 209

(52) İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, 331.

(53) İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadır, 209.

(54) Şâfiî, Tertibu Müsnedi's-Şâfiî, II, 216(Hadis No: 600); İbn Kesîr, Age. 332.

(55) Kesîr. Age. Ay.

Bu iki hadisçi, âlimlerin çoğunluğunun Hızır'ın yaşadığı görüşünde olduklarını ifade etmişlerdir.⁽⁵⁶⁾ Hatta Nevevî, bu noktada sûfilerin ittifakından da söz etmiştir.⁽⁵⁷⁾

Kastallânî (923/ 1517) onun hayatta olduğu hususunda İbrahim b. Edhem (161/ 1777), Ma'rûf el-Kerhî(200/815), Bişru'l- Hafî (227/ 841), Serî es- Sekatî (257/ 870) ve Cüneyd (279/ 909) gibi büyük sûfilerin ittifâk halinde bulunduklarını, ayrıca Ömer b. Abdilazîz (101/ 719)'in de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.⁽⁵⁸⁾ Keza Bursevî (1137/ 1780), sûfilerin bu noktadaki görüş birliğine işaret ederek, İbn Arabî (638/ 1240)'nin "*el- Futûhat*"ında, Eb Tâlib el- Mekki (386/ 996)'nin çeşitli kitaplarında, Hâkim et- Tirmizî (320/ 932)'nin "*Nevâdiru'l- Usûl*"ünde yer alan nakilleri zikretmiş, haber nakli hususunda iftira ve yalan üzere birleşmeleri tasavvur dahi edilemeyecek söz konusu kişilerin, onun ölmediğini söylediklerine işaretle, onun öldüğüne dâir Kur'an, Sünnet ve İcma'dan hükme medâr olacak bir ifadenin vârit olmadığını söylemiştir.⁽⁵⁹⁾

Müfessir Ebu İshak es- Sa'lebî (427/1035), Hızır'ın âhir zamanda Kur'an'ın ortadan kaldırılması anına kadar hayatta olacağını ifâde ederken,⁽⁶⁰⁾ Abdullah b. Esâd el- Yâfi'î (768/ 1366) de, aynı görüşü teyit etmiştir.⁽⁶¹⁾

İbn Arabî (638/ 1240)'nin sistemleştirdiği "*Vahdetu'l- Vucûd*" nazariyesini red amacıyla "*er-Red a'le'l- Kâilîne bi Vahdeti'l- Vucûd*" adlı bir eser yazmış olan Ali el- Kârî (1014/ 10605) ise, Hızır'ın hayatta olup olmadığı hususunda sûfilerin görüşüne meyletmıştır. Nitekim "Hızır'ın dünyada bâkî olmadığına dört delil vardır: Kur'an, Sünnet, araştırmacı âlimlerin İcma'ı ve aklın verileri" diyerek,⁽⁶²⁾ naklî ve aklî gerekçelerini sıralayan İbnu'l- Cevzî (597/ 1201)'nin

(56) Nevevî, *Tehzîbu'l- Esmâ ve'l- Lüğat*, I, 177; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 416; İbn Hacer, *ez-Zehru'n-Nadîr*, 202, *Fethu'l-Bârî*, VI, 310; Âlûsî, *Rûhu'l- Me'ânî*, XV, 321, 322; A. el- Kârî, *el- Hazer fi Emri'l- Hadîr*, 86; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3260; Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, 185.

(57) Nevevî, *Age*, I, 176, 177; İbn Hacer, *ez-Zehru'n-Nadîr*, 202; *Fethu'l- Bârî*, VI, 310; Ali el- Kârî, *el- Hazer fi Emri'l- Hadîr*, 86; Ramazan Yûsuf, *el- Hadîr*, 185.

(58) Kastallânî, *İrşâdü's- Sârî*, V, 382, Benzer bilgiler için bkz: İbn Hacer, *el- İsâbe fi Temyîzi's- Sahâbe*, I, 449, 451.

(59) Bursevî, *Rûhu'l- Beyân*, II, 498.

(60) Nevevî, *Tehzîbu'l- Esmâ ve'l- Lüğat*, I, 177; İbn Hacer, *Fethu'l Bârî*, VI, 310.

(61) İbn Hacer, *el- İsâbe fi Temyîzi's- Sahâbe*, I, 452; Ramazan Yûsuf, *el- Hadîr*, 190.

(62) İbnu'l- Kayyim, *el- Menâru'l- Münîf*, 69; Ali el- Kârî, *el- Hazer fi Emri'l- Hadîr*, 154.

bu görüşlerini, "*er-Red alâ İbnî'l- Cevzî fi İnkârîhî Hayâte'l- Hadr*" başlığı altında madde madde ele alarak itirazlarda bulunmuş ve görüşlerine rezervler koymuştur.⁽⁶³⁾

Şahsî kanaatimize göre kayda değer olan; Ali el- Kârî'nin konuyla ilgili hadisleri yorumlarken ortaya koyduğu bakış açısıdır. Bunun tipik örneği, İbnu'l- Cevzî'nin serdettiği "**Şu gecenizi görüyor musunuz? Bu geceden sonra gelecek yüzyılın başında, bugün hayatta olanlardan hiç kimse yeryüzünde bulunmayacaktır**" şeklindeki sahih hadis ile,⁽⁶⁴⁾ Müslim (261/ 874)'in rivâyet ettiği "**Bugün hayatta olanlardan hiçbir kimsenin üzerinden yüz sene, o kişi hayatta iken geçmeyecektir**" tarzındaki Câbir hadisini⁽⁶⁵⁾ açıklarken sergilediği tutumudur. Ali el- Kârî söz konusu hadisler hakkında "*Hiç şüphe yok ki, hadislerdeki hüküm yeryüzü ile kayıtlıdır*" diyerek⁽⁶⁶⁾ bir kimsenin hayatta olabilmesi için, yeryüzünde bulunmuş olmasının şart olmadığını, Hızır'ın yeryüzü dışında bir yerlerde, denizde veya gökyüzünde olabileceğini imâ etmiştir. Oysa Hızır'ı gördüğünü söyleyen sûfilerin verdikleri bilgilerdeki ortak nokta, görüşmelerin genellikle yeryüzünde gerçekleşmiş olmasıdır. Bizce Ali el- Kârî, Hızır konusuna tamamen sûfi mantalitesine olarak uygun yaklaşmış, İbnu'l – Cevzî'nin hayatta olmadığına dâir zikrettiği "*Akı!*" la ilgili gerekçelere koyduğu rezerv ve itirazlarda hep bu mantalitenin etkisi ağır basmıştır.

Ebu İshak es- Sa'lebi⁽⁶⁷⁾ ve İmam Yâfi'nin, Hızır'ın âhir zamanda Kur'an'ın ortadan kaldırılması anına kadar hayatta olacağına dair görüşlerinin; İbn Asâkir'in Dârakutnî tarikiyle naklettiği "**Hızır insan soyundandır. Deccâl'i yalanlaması için ölümü geciktirilmiştir**" şeklindeki İbn Abbas hadisine⁽⁶⁸⁾ dayandığını sanıyoruz. Ancak bu haber için İbn Kesîr, "munkatî'- ğarîb" değerlendirmesini yapmıştır.⁽⁶⁹⁾

(63) A. el- Kârî. Age, 153- 172.

(64) Buhârî, Mevâkîr 40; Müslim, Fedâil, 217; Ahmed, II, 88.

(65) Müslim, Fedâilü's- Sahâbe, 220; Ahmed, III, 284, 305, 314; Hâkim, el- Müstedrek, IV, 499.

(66) Ali el- Kârî, el- Hazer fi Emrî'l- Hadr, 155.

(67) Ebu İshak. Hızır'ın Hz. İbrahim zamanında ve ondan az veya çok zaman sonra yaşadığını söylemiştir. Nevevî, Tehzîbu'l Esmâ ve'l- Lüğât, I, 177.

(68) İbn Kesîr. el- Bidâye ve'n- Nihâye, I, 326; İbn Hacer. Ez-Zehru'n-Nadır, 199.

(69) İbn Kesîr, Age, ay.

Hızır'ın hayatta olduğu görüşünde olanların bu düşüncelerini genellikle zayıf veya mevzû haberlere dayandırdıkları anlaşılmaktadır. Bu görüşü seslendiren kimselerin genel olarak sûfiler,⁽⁷⁰⁾ bir de sûfimeşrep İslâm bilginleri olduğu hususu da, dikkati çeken bir nokta olarak kaydedilmelidir. Tasavvuf kitaplarının bir kısmında, Hızır'ın bir rûhânî olarak insan şeklini alıp, insanların güçlerinin yettiği bütün işleri yapabileceği de zikredilmektedir.⁽⁷¹⁾

C. Hızır'ın Vefât Ettiğini Bildiren Rivâyetler

1. Abdullah b. Ömer'in söylediğine göre Hz. Peygamber (s.a.v), bir gece yatısı namazını kıldıktan sonra şöyle buyurmuştur:

"Bu gece hakkında ne düşünüyorsunuz? Doğrusu yüz seneye kadar, bugün veryüzünde bulunan kimselerden hiçbiri sağ kalmayacaktır."⁽⁷²⁾

2. Câbir b. Abdillâh'ın naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v): **"Bugün yaşayan hiçbir kimse üzerine- o kimse hayatta iken- yüz sene gelmeyecektir"** buyurmuştur.⁽⁷³⁾

3. Bedir günü Hz. Peygamber (s.a.v) sayıları 313 kişi olan sahabîleri kasederek: **"Allah'ım! Şâyet şu topluluğu helâk edersen, veryüzünde artık sana tapacak kimse kalmaz"** buyurmuştur.⁽⁷⁴⁾

Hızır'ın vefat ettiği hususunda açık, net bir bilgi geçmediği halde, dolaylı olarak, Hızır'ın vefât ettiğini doğrudan bildiren uydurma haberler de söz konusudur.

Bu rivâyetlerden biri, **"Allah kardeşim Hızır'a rahmet etsin. Eğer hayatta olsaydı beni ziyâret ederdi"** şeklindedir

(70) Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, el- Hadr Beyne'l- Vâkı' ve't- Tehvil, 318- 321. Yazar burada Hızır'la görüştükleri zikredilen 23 sûfinin isimlerini vermiştir.

(71) Hızır ve İlyâs'ın rûhânî olarak İmam Rabbânî'ye gelip onunla konuşmalarına ilişkin bir örnek için bkz: İmam Rabbânî, el- Mektûbât, II, 304 (282. Mektup)

(72) Buharî, Mevâkîit, 40; Müslim, Fedâil, 217; Ahmed, II, 88; Hâkim, el- Müstedrek, II, 37; Beyhakî, es- Sünen, I, 473; Delâil, VI, 500.

(73) Müslim, Fedâilü's- Sahâbe, 220; Ahmed, III/ 284, 305,314; Hâkim, Age, IV, 499.

(74) Müslim, Cihâd, 58; Ahmed, I, 30, 32.

İbn Hacer (852/ 1448), bu haber hakkında "sâbit değil, huffâz onun için uydurma bir haber, demişlerdir" açıklamasını yaparken;⁽⁷⁵⁾ İbn Teymiyye (728/ 1328), "Aslı yoktur, isnâdı bilinmiyor" demiştir.⁽⁷⁶⁾

Hızır'la ilgili bir nokta da, Hızır bugün yaşamıyor olabilir ama, Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında yaşıyordu, görüşünü dile getirenlerin varlığıdır.

Ancak müfessir Alûsî [1270/ 1854], bu görüşe, "Her şeyden önce, Hızır'ın Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında yaşadığını ifade eden rivayetler sahîh değildir" şeklinde cevap verildiğini söylemiştir.⁽⁷⁷⁾

Buraya kadar Hızır'ın yaşadığı ve vefât ettiği ile ilgili bazı rivâyet örneklerini naklettik. Şimdi de söz konusu rivâyetler ve bunlar dışında bazı haberlerden hareketle, bu konuda görüş bildiren bilginlerin görüşlerine işâret ettikten sonra, konuyu bir sonuca bağlamaya çalışalım. Her iki grupta da önemli ilim adamları bulunduğu için, söz konusu bilginlerin durdukları yer ve mes'eleyi yorumlayış tarzları ile ilgili bir icmâl vermeyi faydalı bulmaktayız.

Bu noktada, geçen satırlarda temas ettiğimiz üzere, İbn Hacer'in "**ez-Zehru'n-Nadır fî Nebei'l-Hadır**" adlı risalesi yanında, Muhammed Hayr Ramazan Yusuf adlı ilim adamının "**el- Hadr Beyne'l- Vâkı' ve't- Tehvîl**" adlı, bizce seçmeci ve objektif bir çalışmasından söz etmeliyiz. Her iki gruptaki ilim adamların delillerini olabildiğince tespit etmeye çalışan bu eser, bize bu konuda el kitabı görevi yapmıştır. Eski kaynaklardaki birçok bilginin adresini bize vermiş yolumuzu kısaltmıştır. Aynı yazarın neşrettiği Ali el- Kârî (1014/ 1605)'ye ait "**el- Hazer fî Emri'l- Hadr**" adlı eserin dipnotlarındaki bilgiler de, bizim için aynı pratik faydayı sağlamıştır.

Şimdi sunacağımız değerlendirmede, Hızır'ın yaşadığı ve vefât ettiği şeklindeki görüşler yanında; onun, Peygamber ya da velî oluşu gibi, muhaddîsler ve sûfiler arasında farklı yaklaşımların sergilendiği konuları da, bir sonuca bağlamaya çalışacağız.

(75) Sehâvî. el- Mekâsîd, 225; İbn Deyba', Temyîz, 101; Fettehî, Tezkiratu'l- Mevdu'ât, 109; Ali el- Kârî. el- Masnu', 105, 148; Aclûnî, Keşf, I, 426; Beyrûtî, Esne'l- Metâlib, 223; Kavukçî. el- Marsu, 87, 88; Ezherî, Tahzîru'l- Müslimîn, 146, 165; Sa'diyyu'l- Yemenî, en- Nevafihu'l Atırâ, 153.

(76) İbn Teymiyye, Mecmuu'l- Fetâvâ, IV, 338.

(77) Âlûsî. Rûhu'l- Me'ânî, XV, 323.

D. Değerlendirme:

Hızır'ın hayatta olmadığını söyleyen âlimlerin başında, Buharî (256/ 870) gelmektedir. Kendisine Hızır'ın yaşayıp yaşamadığı sorulunca, ilgili bölümde verdiğimiz sahîh hadîsi hatırlatarak yaşamadığını söylemiştir. Buharî dışında, Ali b. Musa er-Rıdâ(203/819), İbrahim el- Harbî (285/ 898), Ebu'l-Hasen b. el- Münâdî (336/ 947),⁽⁷⁸⁾ İbn Hazm ez-Zahirî(456/1063), Kadı Ebu Ya'lâ(458/1066),⁽⁷⁹⁾ Ebu Ya'lâ el-Ferrâ(487/1094), Ebu Bekr b. El-Arabî (543/1148), Ebu'l- Ferec İbnu'l- Cevzî (597/ 1201),⁽⁸⁰⁾ Muhammed b. Ebi'l-Fadl el-Mürsî(655/1257),Ebu Tahir el-İbâdî(?)⁽⁸¹⁾ ve Münâvî (1032/ 1623)⁽⁸²⁾ gibi âlimler de, Hızır'ın hayatta olmadığını söylemişlerdir.

Ebu Hayyân el- Endelûsî (754/ 1353), Hızır'ın vefât ettiği hususunun cumhûrun görüşü olduğunu belirtirken;⁽⁸³⁾ İbn Kesîr(774/1372), "*el-Bidâye ve'n-Nihâye*"sinde İbnu'-Cevzî(597/1201)'nin "*Ucâletu'l-Muntazır fî Şerhi Hâleti'l-Hadır*" adlı eserinde, Hızır'ın hayatta olmadığına dair, aklî ve naklî birçok delil zikretmiştir. İbn Kesîr'in nakline göre⁽⁸⁴⁾ İbnu'l- Cevzî, "Eğer Hızır Peygamber veya velî ise, durum Alimrân sûresi 81. âyetinin⁽⁸⁵⁾ siyâkına girer. Eğer Hızır Hz. Peygamber zamanında sağ olsaydı, ona yakışan en şerefli tavır, O'nun huzurunda O'na indirilene inanmış olarak, düşmanlarına karşı O'na yardım etmesi olurdu. Yok eğer velî ise, Ebu Bekr (r.a) ondan daha hayırlıdır; Peygamberse Musâ (a.s) ondan daha üstündür. Ahmed b. Hanbel (241/ 856)' in Câbir'den naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber (a.s): "**Cânım**

(78) İbn Kayyim, el- Menâr, 72; İbn Hacer, ez-Zehru'n-nadır, 206; Fethu'l- Bârî, VI, 310; el-İsâbe, I, 452; Âlûsî, Rûhu'l-Me'ânî, XV, 320; Kâmil Miras, Tecrid Tercemesi ve Şerhi, IX, 145, 146.

(79) Âlûsî Rûhu'l-Me'ânî, XV, 320.

(80) İbn Kesîr, el- Bidâye ve'n- Nihâye, I,334.

(81) İbn Hacer, Fethu'l- Bârî, VI, 310.

(82) Kâmil Miras. Tecrid Tercemesi ve Şerhi, IX, 146. İsimler için ayrıca bkz: İzmirli İsmâil Hakkı, Mustasvife Sözlere, 114; Ramazan Yusuf, el- Hadr, 205, 206.

(83) Ebu Hayyân, el- Bahru'l- Muhîr, VI, 147; İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadır, 205; Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, V, 3260.

(84) İbn Kesîr, en- Bidâye ve'n- Nihâye, I, 334.

(85) Âyetin meâlî: "*Hani Allah Peygamberlerden , size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekileri tasdikeden bir Peygamber geldiğinde, ona mutlaka inanıp yardım edeceksiniz*" diye söz almış ve "*kabul ettiniz mi? "* dediğinde "*kabul ettik*" cevabını vermişler, bunun üzerine Allah "*O halde şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim.*" buyurmuştu." şeklindedir

elinde olan Allah'a yemin ederim ki , Mûsa hayatta olsaydı, bana uymaktan başka bir şey yapmazdı" buyurmuştur⁽⁸⁶⁾ diyerek, Alimrân sûresinin 81. âyetine göre bütün Peygamberler diriltilmiş olsa hepsinin Hz. Peygamber (s.a.v)'e tâbî olup O'nun emri altına gireceklerini, mi'raçta da onlara imamlık yapmasının emredildiğini dile getirmiş ve sonuçta şöyle demiştir: "Bu anlaşılınca doğal olarak ortaya çıkar ki, eğer Hızır sağ olsaydı, Efendimiz (s.a.v)'in ümmetine katılırdı. Nitekim İsa (a.s) âhir zamanda yeryüzüne inecek ve İslâm'la hükmedecektir. Oysa Hızır'ın Hz. Peygamber (s.a.v)'le buluşup onunla cihâda katıldığına ilişkin, gönlü tatmin edecek sahîh veya hasen derecesini ihrâz etmiş tek bir haber bile yoktur."⁽⁸⁷⁾

İlgili bölümde naklettiğimiz sahîh hadislerle dayanan İbnu'l- Cevzî, bu sahîh hadislerin Hızır'ın hayatta olduğunu söyleyenlerin iddialarını tamamen cürüttüğünü belirtirken;⁽⁸⁸⁾ bu görüşleri eserinde serdeden İbn Kesîr de, Hızır'ın yaşadığı ile ilgili haberlerin sahîh olmadığına işâretten sonra, "*Şüphesiz hakkında delil bulunan husus, Hızır'ın ölmüş olduğudur*" şeklinde⁽⁸⁹⁾ bir sonuca ulaşmıştır. "olduğuna dair hadislerin hepsi Hızır'ın hayatta olduğuna dair hadislerin hepsi yalandır, onun yaşadığına dâir tek sahîh hadis yoktur"⁽⁹⁰⁾ sözlerinin sahibi olan İbnu'l- Kayyim el- Cevziyye (751/ 1350) de, Tasavvuf alanında kıymetli eserlerin yazarı olmasına,⁽⁹¹⁾ sahîh ve sünnî tasavvufun ısrarlı ve dengeli bir savunucusu olarak ortaya çıkmasına rağmen, sûfîlerin çoğunluğunun aksine, Hızır'ın hayatta olmadığını savunan âlimlerden birisidir. Onun , düşüncelerini önemli ölçüde İbnu'l- Cevzî'nin görüşlerine dayandığını söyleyebiliriz.

Nitekim yukarıda naklettiğiniz Hz. Mûsâ (a.s) ile ilgili rivâyetle ilgili olarak , tıpkı İbnu'l- Cevzî'nin bu noktadaki uslûbuna uyarak "*Hz. Peygamber (s.a.v)'le birlikte cuma ve cemaat namazı kılmayan ve onunla birlikte cihâda*

(86) Ahmed, III, 338, 387; Beyhakî, es- Sünen, II, 11.

(87) İbn Kesîr, Age, ay.

(88) İbn Kesîr, Age, I/ 330

(89) İbn Kesîr, Age, XIV, 337.

(90) İbnu'l- Kayyim, el- Menâru'l- Munîf, 67. Fîrûzâbadî de, Hızır ve İlyâs'ın hayatlarını sürdürdükleri ve bâkî kalacakları konusunda sâbit bir hadis bulunmadığını söylemiştir. Bkz: Hâtimetu Sifri's- Seâde, 245 [Keşfu'l- Ğumme ile birlikte].

(91) Bir kurul tarafından "*Kur'ânî Tasavvuf'un Esasları*" adıyla Türkçe'ye çevirilen (İnsan Yayınları, 1990, İstanbul), *Medâricu's Sâlikin* dışında, *Fevâid*, *Ravdatu'l- Muhibbîn*, *Uddetü's- Sâbirin*, ve *Zehiratü's- Şâkirîn* adlı eserler, bunların önemlileridir.

katılmayan biri, nasıl hayatta olabilir?' demektedir.⁽⁹²⁾ İbnu'l-Kayyim'in hocası İbn İbn Teymiyye(728/1328), yine İbnu'l-Cevzî'nin bu husustaki görüş ve üslûbuna⁽⁹³⁾ paralel düşen ilim adamlarındandır. Kendisine Hızır'ın sağ olup olmadığı sorulunca şöyle demiştir:

"Şâyet Hızır hayatta olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.v)'e gelip, O'nun yönetiminde cihâda katılması ve O'ndan öğrenim görmesi gerekirdi. Bedir günü Hz. Peygamber (s.a.v): **"Allah'ım ! Eğer şu topluluğu helâk edersen yeryüzünde artık sana tapacak kimse kalmaz"**⁽⁹⁴⁾ buyurmuştu. Bu topluluk tam 313 kişi idi. İsimleri, babaları ve kabîlelerinin adları belli idi. Peki o vakit Hızır nerede idi? "⁽⁹⁵⁾

"Eğer Hızır yaşasaydı beni ziyâret ederdi" hadisiyle ilgili olarak İbn Hacer, "merfû bir rivâyet olarak sâbit olmamıştır, söz seleften Hızır'ın yaşadığına inanan bazı kimselere aittir" açıklamasına yer verirken, İbn Haydar el- Haydarî [894/ 1489]" İsnadı bilinmiyor, bir kısım yalancıların uydurmasıdır" demiştir.⁽⁹⁶⁾ Aynı rivâyet için huffâzın "uydurma bir haberdur" şeklindeki hükümlerini nakleden Derviş el- Hût el- Beyrûtî (1276/ 1859)⁽⁹⁷⁾ ise, "Bu konuda evliyâ ve sâlihler onun hayatta olduğunu söylerken, âlimler farklı kanaatlar belirtmişlerdir" dedikten sonra, "Hızır'ın hayatta olduğuna ilişkin itimâda lâıyk hiçbir şey vârit değildir"⁽⁹⁸⁾ şeklinde kanaat belirtmiştir. Ayrıca Hızır'ın Hz. peygamber'le buluştuğu ile ilgili haber hakkında "bâtıl bir haber" derken, Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefâtında tâziyeye geldiği ile ilgili Hâkim (405/ 1014)'in rivâyet ettiği hadis⁽⁹⁹⁾ için "mevzû"⁽¹⁰⁰⁾ demiştir.

(92) İbnu'l- Kayyim, el- Menâru'l- Münîf, 72, 73.

(93) İbnu'l- Cevzî'nin, Hızır'ın hayatta olmadığını ısbat için, Kur'an, Sünnet, İcma' ve Akıl delillerinden serdettiği düşüncelerinin ayrıntısı için bkz: İbnu'l- Kayyim, el- Menâr, 69-76; A. el- Kârî, el- Esrârü'l- Merfû'a, 3232 nolu dipnot.

(94) Müslim, cihâd, 58; Ahmed, I, 30, 32.

(95) İbn Kayyim, el- Menâr, 68; Alûsî, Rûhu'l- Me'ânî, XV, 320.

(96) İbn Tolûn, eş- Şezra, I, 308; Ali el- Karî, el- Esrar, 287, 288.

(97) Beyrûtî, Esne'l- Metâlib, 366.

(98) Beyrûtî, Age. 616; Ramazan Yusuf, el- Hadr, 201.

(99) Hâkim, el- Müstedrek, III, 58. Hızır'ın Hz. Peygamber'in vefâtında ta'ziyeye geldiği ile ilgili olarak Ali, Câbir, İbn Ömer ve Enes b. Mâlik'ten rivâyetler aktaran İbn Hacer [852/ 1448], her haberin sonunda "zayıf" olduklarına dair değerlendirmelere yer vermiştir. Bkz: el- İsâbe, I, 442, 443.

(100) Beyrûtî, Esne'l- Metâlib, 618; İbn Kesîr (774/ 1372) ise hadisin "zayıf" olduğunu söylemiştir. Bkz: Tefsîru İbn Kesîr, VI, 416.

Değerlendirme başlığı altında ağırlıklı olarak Hızır'ın yaşamadığını söyleyenlerin delillerini serdetmemiz yadırganmamalıdır. Çünkü onun yaşadığı görüşünde olanların düşünceleri, genellikle zayıf bir kısım rivâyetlerin yanısıra, temelde onu gördüğünü söyleyenlerin beyanlarına dayanmaktadır. Buna bir de, bir kısım âyet ve hadislerin mânâya bizce uzak olan delâletlerini eklemek gerekir.⁽¹⁰¹⁾ Ibnu'l-Cevzî(597/1201)'ye göre,Hızır'ın hayatta olduğunu savunanların tek tutanakları, anlatılan hikâyelerdir. Ancak onu gördüğünü sananların yanılmaları, her zaman ihtimâl dahilindedir. Çünkü Hızır'ın görenin anlayabileceği bir alâmeti yoktur ve onu gördüğünü söyleyenlerin çoğu, onun, "Ben Hızır'ım" demesine aldanmaktadırlar. Oysa böyle bir sözü ortaya atanın, sözünü, Allah'tan bir delil olmadan onaylamak câiz değildir. Kaldı ki, kendisinin Hızır olduğunu söyleyenin, yalancı olmadığını bilmek mümkün değildir.⁽¹⁰²⁾

Âlusî (1270/ 1854)'nin de iştirak ettiği bu görüş, bize göre, İslâm'ın genel hedefleri ve ölçüleri ile örtüşen objektif bir değerlendirme olup, mütedil bir müslümanın uyması gereken tavrı ortaya koymaktadır. Müfessir Âlûsî, bu konu ile ilgili görüşleri ve yorumları uzun uzadıya tetkik ve muhakemeden sonra, oldukça tutarlı bir sonuca ulaşmıştır. Elmalılı Hamdi Yazır (1942)'in tercümesiyle orijinalini bozmadan, Âlûsî'nin bu değerlendirmesini nakletmek istiyoruz:

"Her türlü hesabdan sonra ahhâr-ı sahîha-i nebeviyye ve mukaddimâtı râcihâ-i akliyye, vefât etti diyenlerin kavline tamamıyla müsâit ve dâvâlarını tamamile müeyyiddir. Ve bu ahhârın zevâhirinden udûlû muktezî yoktur. Olsa olsa bazı ahyâr-ı sâlihînden - ki sıhhatini Allah bilir- mervî olan hikâyelerin zevâhirine murâ'ât ve Muhyiddîn Arabî gibi vucûduna kâil olan bazı sâdât-ı sûfiyye'ye hüsnü zan mes'elesi kalır ki bu da bir delil teşkil etmez."⁽¹⁰³⁾

Elmalılı merhum, Âlûsî'den yaptığı bu iktibasa çok güzel bir tavsiyesini de ekleyerek demiştir ki: **"Eğer kâilinin celâdet-i kadrinden ve onun hakkında hüsnü zandan dolayı, o sözlere itibâr edip de kabul edersen,**

(101) A. el- Karî'nin "el- Hazer fi Emri'l- Hadr" adlı eseri, bu tür yaklaşımlar ve bilgiler için kayda değer bir örnektir.

(102) Ibnu'l- Kayyim, el- Menâru'l- Munif, 75; Âlûsî, Rûhu'l- Me'ânî XV, 321.

(103) Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, V, 3261(Âlûsî, Rûhu'l-Maânî, XV, 328'den naklen).

kıyâmete kadar Hızır'ın berhayat olduğuna inanabilirsin...(Ama) Sakın bir takımlarının yaptığı gibi, bu hususta sofîyye'ye muhâlefet eden, hemen tadrîle kalkışma !..."(104)

Ortaya koyduğumuz görüşler ve bilgiler ışığında şöyle bir sonuca gidebiliriz:

Genel anlamda sûfiler ile hadisçiler arasında, Hızır mes'elesine bakış açısı farkı söz konusudur. Özellikle hadisçi kişiliği ön plânda olan ilim adamlarımızda, bu fark biraz daha belirginleşmektedir. Nitekim hadis kritiğinde çok sıkı davrandığı bilinen Buhârî (256/ 870), Ebu'l- Ferec İbnu'l- Cevzî (597/ 1201), İbnu'l- Kayyim (751/ 1350) ve İbn Kesîr (774/ 1372) gibi âlimler, konu ile hadislerin sened ve metinlerinin incelenmesi sonucunda kanaat belirtirlerken; sûfiyye ve hadisçiliği yanında sûfîmeşrep kişiliğe de sahip ilim adamları, daha ziyade subjektif yorumlara meyletmişlerdir.

Bu tespitimiz, sûfiyye ve onlara paralel düşünen ilim adamlarının büsbütün isâbetsiz davrandıkları anlamına gelmemektedir. İlmî ölçülere uzak düşmekle birlikte onlar, sûfî bakış açısına uygun olarak, Cenâb-ı Hakk'ın her zaman ve zeminde, akıl hudutları içinde vukûu imkânsız görünen şeyleri, esrârengiz bir tarzda gerçekleştirmeye kâdir olduğu gerçeğine uygun düşen yorumlara gitmişlerdir. Hızır'ın yaşadığını savunurken, zikretmeseler de, bu bakış açısından hareket etmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Aslında Hızır mes'elesine hadisçiler veyâ sûfiler gibi yaklaşmanın pratik bir değeri yoktur. Her ne kadar hadisçilerin daha çok yer aldığı ve Hızır'ın vefât ettiğini savunan grubun delilleri, daha sâbit ve mânâya delâletleri daha güçlü ise de, dileyen sûfiler gibi de inanıp düşünebilir. Bu tür bir kabul, kişiyi küfre götürmez. Ancak ilmî kurallar muvâcehesinde bir bilginin tesbiti yapılacaksa, konuyla ilgili nassların lafızları ve mânâya delâlet dereceleri elbette önemlidir. Sağlıklı düşünme yeteneğine sahip iyi müslümanın ölçüsü ise; herkesi bağlayan, ayağı yere sağlam basan kriterler olmalıdır.

Hızır konusunda bir kısım bilginlerin farklı çabalarına temas etmeden geçmemiz uygun olmayacaktır. O da, iki grubun görüşlerini uzlaştırma çabalarıdır. Bizim şahsî kanaatimize göre, bu çabanın ortaya çıkmasında; her iki grupta da hatırı sayılır ilim adamlarının yer alması yanında, uzlaştırma düşüncesinin, bir kısım sûfiler ve bilim adamlarının görüşlerinde taban bulmuş olmasıdır. Söz konusu görüşlerin bir kaçını örnekleyerek, sonuca gitmemiz uygun olacaktır.

(104) Elmalılı Hamdi Yazır, Ağe, ay.

Söz konusu çaba, temelde Hızır'la görüştüğünü söyleyen kişilerin gördüklerinin, O'nun hakikî varlığı değil, kılığına girmiş rûhu olduğu esasına dayanmaktadır.

Nitekim İmam Gazzâlî (505/ 1111), Hızır'ın kendi sûreti ile görülebileceği gibi, basîret sahibi kimselere çeşitli şekillerde de görülebileceğini söylerken,⁽¹⁰⁵⁾ muhaddîs kişiliğinin ağır bastığını bildiğimiz Derviş el- Hût el- Beyrûtî (1276/1859) şöyle demiştir:

"Bir kısım evliyâ ile görüşen, Hızır'ın hakikî varlığı değil, onun kılığında görünen rûhudur. Çünkü Hızır'ı gören, sadece kendisi görebilmekte, aynı yerde bulunan başkaları onu görememektedir. Şayet görülen onun hakikî varlığı olsaydı, o melek veya cinnî değil de insan olduğu için, herkesin görmesi gerekirdi. Bu, bir kısım velîlerin Hz. Peygamber (s.a.v)'i görmesi gibidir. Şuhûd âleminde değil, misâl dünyasında gerçekleşmiş rûhânî bir görmedir."⁽¹⁰⁶⁾

Hızır'ın vefât ettiği görüşünü savunan müfessir Alûsî, buna yakın bir yorum yapmıştır. Ona göre; Hızır ve bir kısım insanların görüşmeleri, Hz. Peygamber ile bir kısım insanların görüşmesi türündendir. Çünkü mukaddes ruhlar maddî kalıplar şeklinde görünebilir ve kâmil kullar da onlarla görüşebilir.⁽¹⁰⁷⁾

Alûsî'nin görüşü, üzerinde ittifak olmasa da, Hızır'ın fizik varlığıyla yaşadığını savunanların görüşlerinden daha ma'kûl ve mutedildir. Kaldı ki, bizzat sûfilerden bu görüşte olanlar vardır.

Nitekim İmam Rabbânî (1034/1628), Hızır ve İlyâs'ın vefât ettiklerini, fakat Allah (c.c) rûhlarına çok büyük güç verdiği için, insan şekline girip bazı tasarruflarda bulunabileceklerini, kendisiyle rûhânî olarak görüşmelerini örnekleyerek anlatma yoluna gitmiştir.⁽¹⁰⁸⁾

Elmalılı Hamdi Yazır (1942) da bu görüşte olan sûfilerin varlığına dikkat çekerek, Hızır'ın vefât ettiğini savunan âlimler ile, zaman zaman görüldüğünü söyleyenlerin görüşlerini uzlaştıracı bir uslûp ve yöntemi benimsemiştir. Bu konudaki düşüncelerini yine sözlerinin orijinâli ile vermemiz uygun olacaktır:

(105) Gazzâlî, İhyâ, II, 294.

(106) Beyrûtî, Esne'l- Metâlib, 618, 619.

(107) Âlûsî, Rûhu'l- Meânî, XV, 327.

(108) İmam Rabbânî, el- Mektûbât, II, 304.

"Biz de şunu söylemek isteriz ki mes'ele hayat-ı zâhire noktasından mülâhaza edilirse reddeden ulemânın kavli zâhir olduğunda şüphe yoktur.... Fakat remz şiarları olan sofiyyenin kelimelerini da zâhiri üzere münâkaşa etmemek icâb eder. Bâhusus Mûsâ ve Hızır kıssası bir zâhir ve bâtın kıssası olduğuna göre, o bâtın Hızır mes'elesinin mevzuunu teşkil eder. Sofiyyenin kelâmında buna delil de yok değildir. Şeyh Sadruddîn İshâk Konevî (673/1274), "Tebşîratu'l- Mübtedî" ve Tezkîratü'l- Müntehî" nâmındaki eserinde, "Hızır'ın vücûdu âlem-i misâlde olduğunu"⁽¹⁰⁹⁾ nakletmiş, Abdürrezzâk el- Kâşî (730/1330), Hızır "bast" tan, İlyâs "kabz" dan ibaret demiş;⁽¹¹⁰⁾ bazıları da, "Hızriyyet, Hızır (a.s)'ın kademi üzere, bazı sâlihînin irdiği bir rütbe"⁽¹¹¹⁾ olduğunu söylemiştir."⁽¹¹²⁾

Buraya kadar Hızır'ın sağ olduğu yahut vefât etmiş olduğu görüşünde olanları, delillerini, konuya bakış açıları ile ilgili düşüncelerini tespit etmiş bulunuyoruz. Bütün bunlardan şöyle bir sonuca gidebiliriz:

Hızır'ın maddî varlığı ile sağ olduğunu söyleyenlerin de, O'nun vefat etmiş olduğunu savunanların da, görüşlerini net biçimde destekleyen, **"mânâya delâleti kat'î"** bir delilleri söz konusu değildir. **Bir başka anlatımla, Hızır'ın fizik varlığı ile yaşadığını ya da vefât etmiş olduğunu açık olarak bildiren, subûtu ve mânâya delâleti açık ne bir âyet, ne de bir hadis bulunmaktadır.**

Hızır'ın yaşamakta olduğu görüşünün sahipleri; bazıları mevzû', diğer bir kısmı zayıflıktan kurtulamamış haberler yanında, Hızır'la görüşüğünü söyleyen, ya da bu kabîl görüşmeleri eserlerinde nakleden ve çoğunluğu sûfî olan kimselerin nakillerine dayanmaktadır. Bu, büsbütün imkânsız ve ihtimâl dâhilinde olmayan bir durum değildir şüphesiz. Allah'ın dilemesi ve hikmeti gereği, imkânsız gibi görülen bazı şeylerin, reâlîte âleminde vücut bulması mümkündür. Bu nokta, sûfî düşünce yapısına uygun bir durumdur ve görüşlerini aktardığımız bazı ilim adamlarının işâret ettikleri gibi, gönlü bu inanışa yatkın olanlar, dilerlerse böyle inanabilirler. Ancak bütün çabasını Hızır'la görüşmeye

(109) Krş: Ali el- Kârî, el- Hazer, 88; Alûsî, Rûhu'l- Meânî, XV, 326; İzmirli İsmâil Hakkı, Mustasvîfe sözleri, 115. Bu konuyla ilgili bir örnek için ayrıca bkz: Nebhânî, Câmiu Kerâmâtü'l- Evliyâ, I, 572

(110) Krş: Ali el- Kârî, el- Hazer, 87, 88; Alûsî, Rûhu'l- Me'ânî, XV, 326; İzmirli İsmâil Hakkı, Mustasvîfe Sözleri, 115.

(111) Krş: İbn Hacer, ez-Zehru'n-Nadîr, 234; el- İsâbe, I, 451, 452; Alûsî, Age, ay, İzmirli, Age, ay.

(112) Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, V, 3261, 3262.

ve O'ndan olağandışı, esrarengiz yardımlar sağlayarak hayatını daha müslümanca yaşayabileceği ve ancak bu tür ilâhî teyitlerle iyi müslüman olunabileceği gibi düşüncelere zihnini endekslemiş; sâbit ve mânâya delâletleri apaçık nassların tavsiyelerini gözardı ederek, zihnindeki hayâlî Hızır figürü ile yatıp kalkan bir insanın tavrını da, tutarlı ve sünnete uygun bulmak mümkün değildir. Akıllı ve iyi müslümanın tavrı; Kur'an ve sahîh sünnetle sâbit, mânası açık nasslar ışığında, söz konusu kaynakların gösterdiği dünya ve âhiretle ilgili hedeflere samimî bir şekilde yönelmek, kulluk bilinci çerçevesinde, içinde yaşadığı topluma ve bütün bir insanlığa yararlı olma çabasını sürdürmektir. Bu bilinç ve zihin düzeyinde mes'elelere yaklaşıp, İslâm'ın öngördüğü ibâdetleri ihlâsla yapan, kulluğun gerektirdiği farz, vâcip ve sünnetleri yerine getiren bir müslümanın; Allah'ın kudret ve hikmeti gereği, dilerse Hızır adlı sâlih bir kulu uzun süre yaşatmış da olabilir, diye inanmasının; İslâm'a da, insanlığa da bir zararın dokunmayacağı kanaatını taşımaktayız.

Bütün bunlarla birlikte, Hızır'ın vefât ettiğini dile getiren âlimlerin ortaya koydukları rivâyetlerin, Hadîs Usûlü kriterlerine göre gerek subût, gerekse mânâya delâletleri yönünden, daha güçlü ve yaptırım güçlerinin daha yüksek olduğunu söylemeyi de, ilmin kurallarına uygun davranmanın bir şartı saymaktayız.

Hızır'ın görülmesi işinin şühûd âleminde değil, misâl âleminde olduğunu savunan sûfilerin durumuna gelince; daha önce de değindiğimiz üzere, onlar, Hızır'ın yaşadığını ve vefât ettiğini savunan ilim adamları arasında, âdeta bir uzlaştırma görevi yerine getirmişler ve daha mutedil bir çizgi izlemişlerdir.

Doğrusu sûfilerin kendi rûh ve düşünce dünyaları içinde, Hızır'la ilgili düşünceleri normal karşılanabilir. Elverir ki maddî- mânevî problemlerimizin çözümü, ilmî, ekonomik ve sosyal alanlarda geri kalmışlığımızın çaresi, "**Kurtarıcı Hızır**" inancına bağlanmış olmasın. Kesin olan şu ki, her türlü sıkıntının çözümü, fert fert sorumluluğumuzu müdrîk olmakta, bireysel ve toplumsal ilerlemenin ilmen sâbit kurallarına uymaktır. Bunlara özenle riâyet eden kişilerden oluşan bir toplumda, Allah'ın bazan Hızır kulu aracılığıyla da iyi insanlara muzâhir olabileceğini düşünmenin bir zararı olmasa gerektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdübâkî, Muhammed Fuâd,

el- Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzı'l- Kur'ânı'l- Kerîm, el- Mektebetu'l- İslâmiyye, İst, 1982.

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed,

Keşfu'l- Hafâ, I- II, 3.bsk, Dâru'l- Kütüb el- İlmiyye, Beyrut, 1988.

Ahmed b. Hanbel,

el- Müsned, I- VI, 1.bsk, Beyrut, 1389/ 1929.

Ali el- Kârî, İbn Sultan el- Herevî,

-----**el- Hazer fî Emri'l- Hadır** , 1.bsk, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut, 1991.

-----**el- Esrârul- Merfû'a fî Ahbârul- Mevdû'a** , 2.bsk, thk. Muhammed Lutfî es- Sebbağ, Beyrût, 1986.

-----**el- Masnû' fî Ma'rifeti'l- Hadîs el- Mevdû'** , 6.bsk, thk, Abdulfettah Ebu Ğudde, Dâru'l- Beşâir el- İslâmîyye, Beyrut, 1994.

Alûsî, Ebu'l- Fadl Şihabuddîn Mahmud,

Rûhu'l-Maânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm , I-XXX, İhyâü't-Türâs el- Arabî, Beyrut, ty.

Babanzade Ahmed Nâim- Kâmil Miras,

Sahih-i Buhârî Muhtasar-ı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi , I- XII, 7.bsk, DİB. Yayınları, Ank, 1983.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el- Huseyn,

-----**es- Sünenü'l- Kübrâ**, I- IX, 1.bsk, thk. Mahmud Abdulkadir, Dâru'l- Kütüb, Beyrut, 1994.

-----**Delâilu'n- Nübüvve**, I- VI, 1.bsk, thk. Abdu'l- Mu'tî Kal'acî, Dâru'l- Kütüb el- İlmiyye, Beyrut, 1985.

Beyrûtî, Ebu Abdillâh Muhammed b. **Dervîş el-Hût** ,

Esne'l-Metâlib fî Ehâdisi Muhtelifeti'l-Merâtib , 1. bsk. ta'lik, Mahmud el-Arnaûd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.

Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail,

el-Câmiu's-Sahîh, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst. 1981

Bursevî, İsmail Hakkı,

Rûhu'l-Beyân, I-IV, el-Matbaatü'l-Osmaniyye, İst. 1306.

Câmî Abdurrahman,

Nefehâtü'l-Üns min Hadarâtî'l-Kuds (Lâmiî Çelebi), İst, 1980.

Ebu Hayyan, Esîruddîn Muhammed b. Yusuf **el-Endelûsî**,

el-Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr, I-VIII, 1. bsk. Matbaatü's-Saade, Mısır, 1323.

Ebu Nasr es-Serrâc et-Tûsî,

el-Lüma' fi't-Tasavvuf, thk. Abdulhalîm Mahmud Tâhâ-Abdulbâkî Sürur, Bağdat, 1960.

Ebu Tâlib el-Mekkî,

Kûtu'l- Kulûb fî Muâmeletî'l- Mahbûb, I- II, Mısır, 1961.

Ezherî, Muhammed el- Beşîr Zâfir,

Tahzîru'l- Müslimîn mine'l- Ehâdisi'l- Mevdû'at alâ Seyyidi'l- Mürselîn, 1.bsk, thk. Fevâz Ahmed Zimerli, Dâru'l- Kitâb el- Arabî, Beyrut, 1985.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır,

Hak Dîni Kur'an Dili, I- IX, Eser Kitabevî, İstanbul, 1971.

Fettenî, Muhammed Tâhîr el- Hîndî

Tezkiratu'l- Mevdû'ât, neşr. Emin Demec, Beyrut, ty.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebu Tâhîr Muhammed b. Yâkub

Hâtimetü Sifri's- Seâde (Keşfu'l- Ğumme ile birlikte, Mısır, 1951).

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed,

İhyâu Ulûmî'd- Din, I- IV, Dâru İhyâi't- Tûrâsî'l- Arabî, Beyrut, ty.

Hâkim, Ebu Abdillâh **en- Neysâbü'rî,**

el- Müstedrek ale's- Sahîhayn, I- IV, thk . Yusûf Abdurrahman el- Mar'aşî, Dâru'l- Mârifet, yy. ty.

Hakîm et- Tirmizî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali,

-----**Kitabu Hatmî'l- Evliyâ**, thk. Osman İsmâil Yahyâ, Beyrut, 1965.

-----**Büdüvvü Şe'ni Ebî Abdillâh** (Hatmu'l- Evliyâ ile birlikte).

Hucvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî,

Keşfu'l- Mahcûb, I- II, (Trc. İs'âd Abdulhâdi Kandil), Dâru'n- Nehda el- Arabiyye, Beyrut, 1980.

İbn Adıyy, Ebu Ahmed Abdillâh **el- Cürcânî,**

el- Kâmil fî Du'afâi'r- Ricâl, I- VII, 1.bsk, thk. Heyet, Dâru'l- Fikr, Beyrut, 1984.

İbn Arrâk, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Arrâk **el-Kenânî,**

Tenzîhü'ş-Şerî'a, I-II, 2. bsk. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf, Beyrut, 1982.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec,

----- **Kitabu'l-Mevdû'ât**, I-III, 3. bsk. thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.

----- **Kitabu'l-Mevdû'ât mine'l-Ehâdîs el-Merfû'ât**, I-III, 1. bsk. thk. Nureddin Boyacılar, Advâu's-Selef-Mektebetü't-Tedmûriyye, Beyrut, 1997.

İbn Deyba', Abdurrahman b. Ali eş- Şeybânî,

Temyîzu't- Tayyib mine'l- Habîs fî mâ Yedûru alâ Elsineti'n-Nâs mine'l- Hadîs, 1.bsk, Mısır, 1924

İbn Hacer el- Askalânî,

----- **ez-Zehru'n-Nadır fî Nebi'l-Hadır** (Mecmûatü'r-Resâil el-Müniriyye , I bünyesinde, s. 195-234, Mektebetü Taybeti'r-Riyâz, Mısır, 1343).

----- **Fethu'l- Bârî Şerhu Sahîhi'l- Buhârî**, I- XIII, Beyrut, 1982.

----- **Lisânu'l- Mîzân**, I- VII, 3.bsk, Beyrut, 1986.

----- **el- İsbâbe fî Temyîzi's- Sahâbe**, I- IV, Beyrut, ty..

İbn Kayyim el- Cevziyye

----- **el- Mânâru'l- Munîf fi's- Sahîh ve'd- Da'îf**, 6.bsk, thk. Abdülfettah Ebu Ğudde. Dâru'l- Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut, 1994.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn ed-Dimeşkî,

----- **Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm**, I-VII, 1.bsk. Dâru'l-Endâs, Beyrut, 1966.

----- **el-Bidâye ve'-Nihâye**, I-XVI, 2.bsk. Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1990.

İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed el- Harrânî,

Mecmûu'l- Fetâvâ, I- XXXVIII, Beyrut, 1978.

İbn Tolûn, Muhammed es- Sâlihî,

eş- Şezra fî Ehâdîsi'l- Müştehira, I- II, 1.bsk, Beyrut, 1993.

İmam Rabbânî, Ahmed el- Fârukî es- Sehrendî,

el- Mektûbât, I- II, Sirâc Kitabevî, İstanbul, ty.

İrâkî, Ebu'l- Fadl Zeynuddîn,

el- Muğnî an Hamli'l- Esfâr fi'l- Esfâr (Gazzâlî'nin İhyâ'sı ile birlikte), Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, Beyrut, ty.

İzmirli, İsmâil Hakkı,

Mustasvife Sözlere mi, Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri, Evkâf- İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1341.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed,

İrşâdü's- Sârî li şerhi Sahîhi'l- Buharî , I- X, Mısır, 1307.

Kavukçî, Ebu'l- Mehâsîn Muhammed b. Halil,

el- Lü'lü'ül- Marsû, 1.bsk, Dâru'l- Beşâir el- İslâmiyye, Beyrut, 1994.

Kuşeyrî, Ebu'l- Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin,

er- Risâletu'l- Kuşeyriyye, I- II, 1.bsk, thk. Abdulhalim Mahmûd, Dâru'l- Kütüb el- Hadîse, Mısır, 1966.

Mehmet Aydın,

Türklerde Hızır İnancı (Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 2, Konya, 1986).

Muhammed b. Ahmed b. Carullah es- Sa'diyyu'l- Yemenî,

en- Nevâfihu'l- Atıra fi'l- Ehâdisi'l- Müştehira,

1.bsk, thk. Muhammed Abdulkadîr Ahmed Ata. Beyrut, 1992.

Muhammed Hayr Ramazan Yusuf,

el- Hadr Beyne'l- Vâkı' ve't- Tehvîl, 1.bsk, Daru'l- Mushaf, Dimeşk, 1984

Münâvî, Abdurraûf,

Feyzu'l- Kadîr Şerhu'l- Câmin's- Sağîr , I- VI, 2.bsk, Dâru'l- Ma'rife, Beyrut, 1972.

Müslim, Ebu'l- Huseyn **b. Haccâc**,

el- Câmiu's- Sahîh, I- V, neşr: M. Fuâd Abdulbâkî, Mısır, 1955.

Nebhânî, Yusuf **b. İsmâil**,

Câmiu Kerâmâtî'l- Evliyâ, I- II, Dar'u Sadır, Beyrut, ty.

Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref,

Tehzîbu'l- Esmâ ve'l- Lüğat, I- III, Beyrut, ty.

Sehâvî, Muhammed Abdurrahman Muhammed,

el- Mekâsıdu'l- Hasene, tbk. Abdullah Muhammed es- Sıddîk, Dâru'l- Edeb el- Arabî, Mısır, 1956.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr,

el-Leâliu'l- Masnû'a fî Ehâdisi'l- Mevdû'a, I- II, Dâru'l- Ma'rife. Beyrut, 1983.

Şâfiî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris,

Tertîbu Müsnedi's-Şâfiî, II, thk. Yusuf Ali ez-Zivlevî el-Hasenî-İzzet el-Attar el-Huseynî, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1951.

Şârânî, Abdulvehhâb,

et- Tabakâtu'l- Kübrâ, I- II, Matbaatu'l- mire, Mısır, 1316.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b.İsa.

el- Câmiu's- Sahîh, I- V, neşr: A. Muhammed Şâkir, Beyrut, ty.

Ukaylî, Ebu Câfer Muhammed

Kitabu'd- Du'afâ el- Kebîr, I- IV, 1.bsk. Beyrut, 1984.

Yusuf el-Karadâvî,

Hedyü'l-İslâm-Fetâvâ Mu'âsıra, 4. bsk. Dâru'l-Vefâ li't-Tibâati ve'n-Neşr, el-Küveyt, 1989.

Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed,

el- Muğnî fi'd- Du'afâ, I- II, thk. Nureddin Hr, Mısır, ty.

Zerkeşî, Bedruddîn Ebu Abdillâh,

et- Tezkira fi'l- Ehâdis el- Müştehîra , 1.bsk, thk. M. Abdulkâdir Ata, Beyrut, 1986.